

TÜRKMENİSTAN VE RUSYA: "Gaz" üzerinde kurulan ilişkiler?

Elnur SOLTAN*

In the immediate wake of the collapse of the Soviet Union the Russian Federation and Turkmenistan went through a period of hesitant approaches toward each other. While at the beginning it was Russia that turned a blind eye to Turkmenistan's appeals for friendship soon after the roles were changed. Yet, especially with the arrival of Putin and Turkmenbasi's realization of the difficulties of shipping his country's immense natural gas resources to the world market without Russia, the two states understood the advantages of cooperation. But as the natural gas is almost the only pillar of the relationship, other structural reasons point more to the difficulty of maintaining "close" relations in the long run, especially of the kind that has been the case for nearly two centuries.

L 991'de SSCB'nin dağılmasıyla ortaya çıkan ve kısa sürede gerçekleştirmek istediği ciddi ve sancılı reformlar peşinde olan Rusya Federasyonu, eski birlik cumhuriyetleriyle ilişkilerini ikinci plana itmişti.¹ Zira, Rusya'ya kurumsal ve yapısal olarak bağımlı bulunan devletlerin, isteseler de Moskova ile bu bağları koparamayacakları düşünülmekteydi. Bu durum, özellikle Türkmenistan'ı da içeren Orta Asya cumhuriyetleri için geçerliydi. Rusya bütçesi üzerinde en büyük yük (sübvansiyonlar nedeniyle) ve böylece bu ülkeyi bırakma ihtimalleri en zayıf olarak görülen Orta Asya cumhuriyetleri, pahalı reformlar döneminde elden çıkarılması gereken ilk bölge özelliği taşımaktaydı. Hatta daha sonraları, eski SSCB cumhuriyetleriyle ilgili genel kanı değiştikten sonra bile, bazı önemli

* ASAM, Rusya-Ukrayna Araştırmaları Masası, Asistan.

¹ Makalenin Rus-Türkmen ilişkileriyle değil de, Rusya-Orta Asya ilişkileriyle başlaması, özellikle ilk başlarda Rusya'nın tam ikili ilişkilerden ziyade, Türkmenistan'a "yakın çevre" ve Orta Asya çerçevesinde yaklaşmasından kaynaklanmaktadır.

masıyla,⁴ Türkmenistan'a yakınlaşma zorunluluğunu daha çok hissetmiştir. Özellikle, Gazprom'un Batı Avrupa devletleri ve Türkiye ile önemli gaz anlaşmaları ve Rusya'nın kendi gaz yataklarının bu talebi karşılayamaz duruma düşmesi, Moskova'yı kısa ve orta vadede Aşkabat'a doğru iten en önemli neden olmuştur.

Önemli bir muhalefetle karşılaşmayan ve mevcut muhalif güçleri de başarıyla saf dışı bırakan Niyazov ise, ilk korku anı geçtikten sonra, bağımsızlığın kendisine zarardan ziyade yarar sağlayabileceğini ve bunun Rusya'sız da gerçekleşebileceğini görüyordu. Türkiye ve İran ile ilişkilerini geliştiren ve bu ülkelerden önemli yardımlar (ve çok daha fazla vaat) alan Türkmenistan, elindeki muazzam enerji kaynaklarıyla⁵ daha zengin ve bağımsız olabileceğini hissetmeye başlıyordu. Ama daha sonra, (Türkmenistan'ın geleceği ile ilgili tüm hesaplamaların temelinde yatan) doğal gazın dünya pazarına çıkarılması sorununun, ilk başlarda yapılan tahminlerden çok daha ciddi engellerle karşı karşıya olduğu anlaşılmıştır. Saparmurad Niyazov, dış ve iç güvenlik meselelerini kendi gücüyle çözmeyi (veya ertelemeyi) başarsa da, geriye kalan ama en önemli sorununu (gazın dünya pazarına çıkarılması), en azından şimdilik, Rusya'sız çözümediğini görmüş ve bu ülkeye geri dönmeye zorlanmıştır. Hatta, iki ülke arasında doğal gazdan sonra en önemli ilişki unsuru olan Türkmenistan'daki Rus azınlık konusunda bile, Aşkabat'ın hassaslığı, daha çok, bu insanların Türkmen GSMH'nin temelini oluşturan enerji sanayisindeki uzman grubun esasını oluşturmalarından kaynaklanmaktadır.

Böylece, her iki devlet, tereddütlü geçen bir kaç yıldan sonra, birbirlerinin önemini ve bunun temelindeki faktörün doğal gaz olduğunu anlamış bulunmaktadır. Ama geleneksel olarak Rus siyasi eliti tarafından fazla jeopolitik ve jeokültürel önem atfedilmeyen Türkmenistan, Rusya'nın ciddi ve direk müdahalelerinin sübjesi olmayacağına benziyor. Diğer taraftan, Aşkabat yönetiminin daha çok eski Sovyet mekanından izolasyon anlamına gelen tarafsızlık politikası ve Türkmen toplumsal yapısının Rus etkisine fazla açık olmayışı yukarıdaki faktörlerle de birleşince, bu ülkeyi Rusya'nın politikalarına zaten kayıtsız bir duruma sokmaktadır. Doğal gaz, işbirliğini geliştirme açısından önemli bir faktör olsa da, özellikle geleneksel anlamda "yakın" Türkmen-Rus ilişkilerine temel oluşturmak için yeterli değil. Türkmenistan'ın Rusya tarafından "ikincil" olarak algılanan önemi, iki

⁴ Bkz: Nazim Cafersoy, "Enerji Diplomasisi: Rus Dış Politikasında Stratejik Araç Değişimi", *Stratejik Analiz*, Cilt. 1 (8), 2000.

⁵ Kanıtlanmış petrol kaynakları fazla olmasa da, Türkmenistan doğal gaz açısından dünya dördüncüsüdür.

ülkenin birbiri üzerinde doğal gaz dışında fazla baskı aracına sahip olmayışı ve son durumda da bazı çıkar çatışmalarının mevcutluğu "parlak" bir gelecekte haber vermemektedir. Rusya'nın, Türkmenistan üzerindeki etkinliğini hevesiz bir şekilde koruma çabaları, Rus ulaşım hatlarından memnun olmayan Türkmenistan'ı dış pazara alternatif yollar arayışını sürdürmekten ve Rusya'yı hem bu yollar hem de çevredeki diğer ülkelerle uzun vadede dengelemeye çalışmaktan alı koymayacaktır.

BDT ve Orta Asya çerçevesinde ilişkiler

Bağımsız Devletler Topluluğu'na karşı çıkan ve buradaki kurumsallaşmanın işlemeyeceğini savunan Türkmenistan'ın tutumu, aslında, bu kurumu Moskova'nın eski hegemonyasını yeniden oluşturma çabası olarak görmesinden kaynaklanmaktadır. BDT'yi, eski SSCB'yi uygar bir şekilde "parçalama" forumu olarak görme arzusunun dile getiren Türkmenistan (veya Türkmenbaşı), 22 Ocak 1993'teki Minsk zirvesinde, ortak politika oluşturmayı öngören anlaşmayı imzalamayan tek Orta Asya cumhuriyeti olmuştur.⁶

En büyük ticari ortaklarını barındıran bu kuruma karşı kayıtsız kalan Aşkabat'ın en büyük korkusu, potansiyel zenginliğini bu fakir ülkelerle bölüşmeye zorlanmak ve Türkmenbaşı iktidarını zayıflatacak kadar "dışarıya açık" duruma getirilmektir. Türkmenbaşı, "BDT'nin entegrasyon sürecinde yer almanın Türkmenistan'ın amaçlarına uygun olmadığı" ve "finans varlıklarını uluslararası bir kuruma bırakarak, karşılıksız enerji vericisi durumuna düşmek istemedikleri" türünden açıklamaları sık sık dile getirmektedir.⁷ BDT toplantılarına hep daha düşük sayılı delegasyonlarla katılmasıyla tanınan Türkmenistan, son dönemlerde, bu kuruma olan isteksizliğini en yüksek düzeyde "ima etmektedir". Ağustos 1-3 tarihleri arasında BDT ülkeleri liderleri arasında yapılacak zirveye katılmayan tek devlet başkanı olan Türkmenbaşı, bu tutumunu ikinci kez sergilemekteydi.⁸

Bu davranışın nedeni, zirvede tartışılacak en önemli iki konunun, Türkmenistan'ın katılmada en hevesiz olduğu, "serbest ticaret bölgesi ve anti-terör merkezi oluşturulmasıyla" ilgili oluşundan kaynaklanmaktaydı. Zira bu konuların, daha önce de belirttiğimiz gibi, Türkmenistan'ın tüm geleceğini üzerine kurmayı planladığı doğal gaz

⁶ Albrecht Frischenschlager, "Turkmenistan on its Way...", s. 40.

⁷ Turkmenistan Rasstalsya s SNG. Bezpovorotno, *Smi.ru*, 01 Aralık 2000.

⁸ *Radio Free Europe/Radio Liberty*, 31 Ağustos 2001.

unsuruyla dolaylıda olsa negatif bağlantısı bulunmaktadır. BDT çapındaki serbest ticaret anlaşmasına⁹ Türkmenistan'ın neden karşı olduğunu ortaya koyan açıklama, bu ülkenin güvenlik konularındaki isteksizliğine de aydınlık getirmektedir; enerji ihracından gelecek zenginliği engelleyecek her şeye karşı çıkılmaktadır.

BDT çerçevesinde ve Orta Asya'daki güvenlik anlaşmalarının yöneldiği en önemli tehdit, 1994 yılından itibaren Afganistan'da baş gösteren Taliban hareketi ve bu hareketin başarısının ortaya çıkardığı sorunlardır. Rusya ve diğer Orta Asya cumhuriyetlerini bir araya getirmede eşsiz rol oynayan Taliban sorunu, Türkmenistan tarafından, Afganistan'ı transit ülke yapacak kadar istikrar sağlama kapasitesindeki bir olgu olarak algılanmakta ve Aşkabat'ı diğer BDT ülkelerinden daha da uzaklaştırmaktadır.

Rusya Taliban'ı tanımamakta, İslam köktendinciliği ve uluslararası terörün en ciddi kaynağı olarak gördüğü bu ülkeye karşı tutumuyla, bir çok konuda anlaşamadığı ABD'yle bile bir araya gelmektedir. Ama, içindeki Çeçenistan savaşı, nüfusunun % 15'ini oluşturan ve gittikçe radikalleşen Müslüman topluluğu ve Orta Asya'daki çıkarları açısından Güneyden gelen en büyük tehdit olarak algıladığı Afganistan sorununda, Moskova Aşkabat'ı yanına alamamaktadır.

"Türkmenistan'sız" güvenlik kurumlarına, 15 Mayıs 1992'de imzalanan BDT Kolektif Güvenlik Anlaşması, terörle mücadele açısından ulusal yasaların koordinesini sağlayacak 21 Haziran 2000 anlaşması ve Nisan 1996'da oluşturulan Şangay Formu¹⁰ örnek verilebilir. Türkmenistan dışındaki dört Orta Asya devletini bir araya getiren Orta Asya Ekonomik Formu'nun 21 Nisan 2000'de oluşturduğu anti-terörist "Dörtler Grubu" da bu tür güvenlik anlaşmalarındandır. Son örnekteki önemli nokta, Türkmenistan'ın güvenlik kurumlarında yer almamasının nedeninin direk olarak Rusya'dan gelecek bir hegemonya tehdidi değil, Taliban konusundaki çıkar farklılığının olmasıdır; Moskova'nın tehdit olarak algıladığı bir oluşum, Türkmenistan tarafından geleceğin zenginlik habercisi olarak değerlendirilmektedir. Böylece, Türkmenistan'ın Rusya'dan uzaklaşma çabaları, direk olarak bu ülkenin varlığı sorgulanır politik etki alanından çıkma girişiminden ziyade (Gürcistan, Azerbaycan, Özbekistan vs. farklı olarak), ekonomik olarak çok daha yararlı bir yol bulma isteğinden kaynaklanmaktadır.

⁹ Rusya, Beyaz Rusya, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan'ın oluşturduğu Gümrük Birliği de Türkmenistan'ın dışında kalmayı tercih ettiği BDT kurumları arasında bulunmaktadır.

¹⁰ Bu kurum daha önce Çin'le sınırı bulunan eski Sovyet cumhuriyetleri ve Çin arasında özellikle sınır sorunlarının çözülmesi amacıyla oluşturulmuştu ve Türkmenistan'ın burada yer alması beklenemezdi. Burada kastedilen, Türkmenistan'ın, 1999'dan itibaren, temel önceliğini bölgesel güvenlik sorunları olarak niteleyen bu kurumun dışında kalmasıdır.

İlginç olan başka bir nokta, Rusya'nın, bu tür Türkmen "uzaklaşmalarına" diğer cumhuriyetlerdeki gibi tepki vermemesidir. Gerçi, Türkmenistan'ın uzaklaşma değil, sadece Rusya'yla mesafeli davranmaya çalıştığı daha doğru bir değerlendirmedir. Ama yine de, azınlık konusunda olsun, Rus askerî varlığı konusunda olsun, Aşkabat'ın, aksini teyit eden anlaşmaların varlığına rağmen, Moskova'ya hiç de dostça davrandığı söylenemez.

Bu durum Rusya'nın, Türkmenistan'ın jeopolitik değerinin fazla olmamasına inanmasından mı kaynaklanmaktadır? Yoksa şimdilik, aynı jeopolitik konumu nedeniyle bu ülkenin başka devletleri "içeriye" davet etmesinin engelleneceği değerlendirmesinden mi? İran, Türkiye ve Pakistan'ın, Türkmenistan üzerinde henüz Rusya'yı korkutacak kadar önemli bir etki oluşturmasının söz konusu olmadığı ve Aşkabat'ın 1995'ten itibaren uyguladığı resmi tarafsızlık politikası dikkate alınırsa ikinci değerlendirme daha doğru olacaktır. Öte yandan, Rusya'nın Türkmenistan'ın hiç bir yere zaten gidemeyeceğini düşünmesinin ve bir ölçüde jeopolitik değerini daha düşük görmesinin yanında, Aşkabat'ın "izolasyon politikası" da Moskova'nın Aşkabat konusundaki (fazla olmayan) endişelerini hafifletmektedir. Ama Rusya'nın endişelerini hafifletici bu nedenlerin, bazen, Moskova'nın Aşkabat üzerindeki etkilerini zayıflatan aynı faktörler olduğu da unutulmamalıdır.

BDT ülkeleri arasında, Türkmenistan 9 Haziran 1999'dan itibaren bu kurum vatandaşları için vize zorunluluğu getiren ilk devlet olmuştur. Amacını daha çok, uyuşturucu ve silah kaçakçılığı gibi yasa dışı hareketlilikleri engellemek olarak açıklayan Aşkabat'ın bu davranışı,¹¹ yakından incelendiğinde, Türkmenbaşı rejiminin temel felsefesi ile daha iyi bir şekilde açıklanabilir. Çok geçmeden ülkeye akacağını hayal ettiği ama şimdi bile insanların aklıktan ölmelerini engelleyecek kadar yeterli olan enerji ürünlerinin sağladığı gelir, Türkmenbaşı'ya ülke vatandaşlarının dışarıya gitmesini (öncelikli olarak Rusya'da mevsimsel olarak çalışarak daha iyi para kazanma şansını) engelleme imkanı ver-

.....
**Rusya'nın
 Türkmenistan'ın
 hiç bir yere zaten
 gidemeyeceğini
 düşünmesinin ve bir
 ölçüde jeopolitik değerini
 daha düşük görmesinin
 yanında, Aşkabat'ın
 "izolasyon politikası" da
 Moskova'nın Aşkabat
 konusundaki (fazla
 olmayan) endişelerini
 hafifletmektedir.**

¹¹ K.P. Dudarev, "A Post-Communist Authoritarian Regime", *Central Asia: Political and Economic Challenges in the Post-Soviet Era*, (ed.), Alexei Vassiliev, Londra, Saqi Books, 2001, s. 148.

mektedir. Böylece, dış kaynak olmadan kendi içinden muhalif güçler yetiştirme kapasitesi zayıf olan toplum izole edilmekte ve "Türkmenbaşı rejimi"ne olası tehditler önemli ölçüde kontrol altına alınmaktadır.

Bu durum Rusya için ilk önce Rus azınlığı açısından önem taşıyormuş gibi görünse de, daha az önemli olmayan boyut, Moskova'nın, bu şekilde, Aşkabat üzerindeki en önemli baskı araçlarının birinden mahrum olmasıdır. Diğer BDT ülkelerinin büyük bölümünün iş gücünün önemli bir kısmı Rusya'da bulunmakta ve geçimini bu şekilde sağlamaktadır. Bir hesaplama göre erkek iş gücünün 1/3'ü Rusya'da bulunan Azerbaycan gibi devletler,¹² bu yolla kendilerinin sağlayabildiklerinden daha iyi yaşam koşullarına ulaşmış toplumlarını, Rus piyasası elden çıkarsa kontrol etmekte güçlük çekmektedirler. Durumun farkında olan Rusya, bu aracı başarılı olarak kullanmaktadır. Örneğin, artık bu şekilde cezalandırılan Gürcistan'ın yanında, "yaramaz" Azerbaycan da gerektiğinde ciddi bir şekilde korkutulabilmektedir. Sınırını dışarıya kapatan Türkmenistan ise, kendi toplumunun daha kötü yaşaması pahasına olsa da Rusya'yı bu araçtan mahrum etmektedir.

BDT kurumlarına hep şüpheyle yaklaşan ve bu şüphesinde haksız olmadığı anlaşılan Türkmenistan, devamlı olarak ikili ve eşit çerçevedeki ilişkileri savunmaktaydı. 1995'ten itibaren ilan ettiği ve BM'de kabul gören "pozitif tarafsızlık" tutumlarına dikkat çeken Türkmenbaşı, taraf olacak iki ülke çıkarlarının öncelik verildiği dolaysız ilişkilerin değerini yorulmadan vurgulamaktadır.¹³ Son dönemlerde, Moskova üst düzey yetkililerinin de aynı ifadeleri kullanması, Moskova'nın sonunda Aşkabat'ın daha önce kavradığı "gerçekliği anlamasından" ziyade, Rusya'nın gücünün ve bölgedeki mevcut jeopolitik durumun limitlerinin belirginleşmesine işaret etmektedir.

Rusya ile ikili ilişkiler

BDT çerçevesindeki ilişkilere karşı olsa da, Türkmenistan'ın, Rusya ile ikili çerçevede önemli anlaşmalar imzaladığı bir gerçektir. Bu açıdan, Ağustos 1992'de imzalanan dostluk ve işbirliği anlaşması ve ülkelerin politik, ekonomik ve askerî ilişkilerini düzenleyen ek maddeler ileriye yönelik ciddi bir adımdı. Bu anlaşmanın ikili ilişkiler açısından

¹² Sabit Bağirov, "Soşialno-ekonomiçeskie aspekti perehoda k rınu v Azerbaidjane", yayımlanmamış, Bakü, 1999.

¹³ Eduard Petrov, "V Ramkah SNG Moskva Reşilea İdti Turkmenskım Putyom", *Nezavisimaya Gazeta*, 07 Şubat 2001.

konumu Batı'lı analizciler tarafından, "Rusya'nın bir BDT devletiyle imzaladığı en önemli anlaşma" olarak nitelendirilmişti.¹⁴ 1993'te çifte vatandaşlık, göç ve göçmen haklarının korunması konusundaki anlaşma da şimdiye kadar Rusya'nın hiç bir başka BDT devletiyle imzalamayı başaramadığı niteliktedir; türünün tek örneğidir. Ama daha sonra da değineceğimiz gibi, bu anlaşmaların uygulanması, kağıt üzerindeki maddeler kadar çarpıcı olmamıştır. Bir anlamda, Türkmenistan'ın çok akıllıca davranıp, Rusya'yı kızdırmamak için bu ülkenin çıkarlarını daha çok gözeten anlaşmalar imzalayarak, bunların zaten işleyemez olacağını (özellikle Rusya'nın göreceli ilgisizliği ve araç eksikliği dolayısıyla) ve haklı çıktığını söyleyebiliriz.

.....
: **Aşkabat'ın, ürünlerini dış**
: **pazara taşımak için Rus**
: **ulaşım hatlarına ihtiyaç**
: **duyması Rusya için kendi**
: **ürünlerinin ihracının**
: **azalması anlamına**
: **gelmektedir.**
:
:

1991'den günümüze, iki ülke arasındaki en önemli sorun Türkmen gazının Rusya üzerinden dünya pazarına çıkarılması konusundaki anlaşmazlıklar olmuştur. SSCB dağıldığında doğal gaz için dünya pazarına tek çıkış yolu Rusya'dan geçen (Orta Asya-Merkez Boru Hattı) Türkmenistan, sırf Rusya'nın kotayı azaltması sonucu doğal gaz satışlarında ve dolayısıyla da bütçesinde ciddi düşüşlerle karşılaşmıştır. 1989 yılında üretilen 85 milyar m³'e karşılık bu rakam 1993 yılında 64,7 milyara inmiş ve gittikçe daha da azalmıştır. Önyargılarımız, Rusya'nın bu şekilde davranmasının nedenlerini jeopolitik faktörlerde armaya meyilli olsa da, asıl ve en önemli nedenin ekonomik olduğu ve bunun Rusya'nın bilinçli Türkmenistan politikasının sonucu olmayıp, tamamen farklı girişimlerinin yan ürünü olarak ortaya çıktığı söylenebilir. Rusya'nın Türkmenistan konusundaki bu tutumu "jeopolitik ceza" niyetinden ziyade, Moskova'daki iç politik ve ekonomik sorunların Türkmenistan'ı unutturacak türden oluşundan kaynaklanmaktadır.

Döviz kazancının hemen hemen yarısını petrol ve doğal gaz ihracından elde eden Rusya, Türkmenistan'ın direk rakibi konumundadır. Bu yetmezmiş gibi, Aşkabat'ın, ürünlerini dış pazara taşımak için Rus ulaşım hatlarına ihtiyaç duyması Rusya için kendi ürünlerinin ihracının azalması anlamına gelmektedir. Nerdeyse ihraç ettiği enerji ürünlerinin sağladığı gelire ayakta duran Rusya, böylece, Türkmenistan'ı uzaklaştırmak pahasına olsa da kısa vadede kendisi için daha hayati olan yolu seçmeye zorlanmaktadır. Gazprom'un eski başkanı Rem

¹⁴ K.P. Dudarev, "A Post-Communist...", s. 149.

Vyahirev'in Türkmenistan doğal gazının Rus boru hatlarıyla dış pazara açılması konusunda, "kapasite eksikliği söz konusuysen kendi pazarımızdan vazgeçmemiz ülkeye ihanetten başka bir şey değildir" ifadesi durumu gözler önüne sermektedir.¹⁵ Hal böyleyken, Türkmenistan'ın alternatif yollar arama dışında bir seçeneğinin kalmadığı açıktır. Bu açıdan (Rusya'yı belki de en çok etkileyecek ve bu ülkenin çıkarlarına ters düşen politikaların sembolü olarak tanımlanabilecek durum), Aşkabat'ın dünya pazarına güneyden bir çıkış yolu arama girişimleri ve bununla ilgili olarak Pakistan ve Taliban'la olan ilişkileri dikkat çekmektedir.

Taliban'la ilişkiler

Afganistan üzerinden Pakistan'a (ve/veya Hint Okyanusu'ndan dünya pazarlarına) doğal gaz ihracı fikri, Mayıs 1992'de, Ekonomik İşbirliği Örgütü'nün başkanlar zirvesinde, Pakistan Başbakanı Navaz Şerif ve Türkmenbaşı arasındaki görüşmeler zamanı ortaya atılmıştır. Bunu 1993 yılının Şubat ve Kasım aylarındaki benzeri görüşmeler izlemiştir.¹⁶ Daha sonra, özellikle Saparmurad Niyazov'un Ağustos 1995 Pakistan ziyaretiyle, iki ülke arasında askeri alandaki işbirliği resmi iki taraflı anlaşmaya bağlanmıştır.¹⁷ Taliban'ın 1996 yılında Başkent Kabil'i ele geçirmesiyle gerginleşen ortamda, Orta Asya cumhuriyetleri ve Rusya olağanüstü danışma toplantısına katılırken (4 Ekim 1994), Türkmenistan, tarafsızlık statüsüne dayanarak toplantıya katılmayan tek Orta Asya cumhuriyeti olmuştur.¹⁸ Bunun yanında, Aşkabat Taliban'ı resmi olarak tanıyan dört devletten ikincisidir. Rusya ve diğer Orta Asya ülkelerinin tüm güvenlik anlaşmalarının ilk ve en önemli hedefi olan bu devletle sıcak ilişkileri, Türkmenistan'ın doğal gaz konusunda ne kadar radikal adımlar atabileceğini göstermektedir.

Rusya ile ilişkilerin düzene girdiği ve bu ilişkilerin Rus Devlet Başkan'ı Vladimir Putin'in Aşkabat 19 Mayıs 1999 ziyaretiyle de pekişmesinin beklendiği bir dönemde, Taliban yönetiminin Dışişleri Bakan Yardımcısı 12 Mayıs 1999'da Türkmenistan'a gelmiş ve Afganistan bir yabancı ülkeyle ilk resmi ekonomik anlaşmasını imzalamıştı. Anlaşmada, Türkmen doğal gazının Afganistan'a nakli,

¹⁵ Fiona Hill, "A Not-So-Grand Strategy: United States Policy in the Caucasus and the Central Asia since 1991", *Politique Etrangere*, Şubat 2001, s. 58.

¹⁶ Murad Esenov, "Turkmenistan's Foreign Policy and its impact on the Regional Security System", *Central Asia and the Caucasus*, Cilt. 1 (7), 2001, s. 52.

¹⁷ Bu anlaşmalarda hava kuvvetlerine özel önem verilmektedir. Bkz: Rifat Hussein, "Pakistan and Central Asia", *Central Asia*, Cilt. 2 (7), 1997, ss. 72-73.

¹⁸ Murad Esenov, "Turkmenistan's Foreign...", s. 53.

Türkmenistan hava sahasının Afganistan uçaklarına açılması ve Türkmen uzmanların bu ülkede iki elektrik santralının yapımına katılması konuları ele alınmaktaydı.¹⁹

Putin'in Aşkabat ziyareti sırasında, Moskova'nın, BDT ülkelerindeki İslamcı radikal grupları desteklemekle suçladığı Taliban konusunda,²⁰ Niyazov, "Türkmenistan'ın Afganistan'daki köktendincilikten her hangi bir şekilde etkilenmediğini" ifade etmekte geç kalmamıştı.²¹ Çok geçmeden, Taliban hareketinin en büyük destekçisi olarak bilinen Pakistan'la (Türkmenistan Başbakan Yardımcısı'nın Kasım 1999 ziyareti sırasında), yapımı planlanan gaz boru hattının güvenliği ve iki ülke arasındaki askerî işbirliğinin genişletilmesi konuları görüşülmüştür. Türkmen delegasyonunun görüştüğü merciler de dikkat çekmektedir: Pakistan'ın askerî/sivil yönetiminin ilk ismi Pervez Müşerref'in yanında, Hava ve Deniz Kuvvetleri Başkanlarıyla da ayrı ayrı görüşmeler yapılmıştır.²² Pervez Müşerref'in, Mayıs 2000'de BDT ülkelerini ziyaret ederken seçtiği ilk ülke de Türkmenistan'dı. Aynı yılın Aralık ayında, Kazakistan'ı ziyarete giden Pakistan lideri, "teknik nedenler"i bahane ederek Türkmenbaşı'yla bir saatlik görüşme yapmayı da ihmal etmemişti.²³

Aslında en ilginç nokta, Taliban hareketinin ortaya çıkış nedenin Türkmen-Pakistan ilişkileriyle inkar edilmez ve şaşkıncu boyutlarda örtüşmesidir (Türkmenistan-Pakistan ilişkisinin doğal gaz üzerine bina edildiğine değinmiştik). Bu ilişkilerinin elle tutulur ilk aşaması, 1994'ün Sonbahar'ında iki ülke arasındaki tır seferleriyle başlamıştı. Sonbahar'ın sonuna doğru tır kervanlarından birinin Afganistan'daki bir çete tarafından rehin alınması sonucu, Pakistan İçişleri Bakanlığı küçük ve az tanınmış bir grubun yardımına baş vurdu. Bu grup, çok geçmeden Afganistan'da hemen hemen tüm kontrolü ele geçiren Taliban'dan başka birisi değildi.²⁴ Taliban güçleri 1994'ün Kış aylarında Afgan-Türkmen sınırına yaklaştığında, Türkmenistan'ın, hemen faaliyete geçen demir yoluyla da gerçekleştirdiği "insani yardım"ın ve ticari ilişkilerin Taliban'a askerî yardım içerdiği de fazla şüphe edilmeyen bir konudur. Temmuz 1999'da ABD, aynı yılın Ekim'inde ise BM tarafından Afganistan'a ambargo uygulanmasının bile Türkmenistan'ı fazla etk-

¹⁹ *ITAR-TASS*, 13 Mayıs 1999.

²⁰ İgor Rotar, "Srednoaziatskoe Turne Zaverşilos", *Nezavisimaya Gazeta*, 08 Mayıs 2000.

²¹ *Reuters*, 19 Mayıs 2000.

²² *ITAR-TASS*, 29 Kasım 1999.

²³ *Türkmenistan Passtalsya s SNG. Bezpovorotno, Smi.ru*, 01 Aralık 2000.

²⁴ A. Dubnov, "Stolknovenie Svilizaçiy? Net-Interesov", *Central Asia*, Cilt. 1 (7), 1997, ss. 73-75.

.....
 : **İslamcı terör konusunda**
 : **çok hassas olan**
 : **Rusya'nın,**
 : **Türkmenistan'a ciddi bir**
 : **tepkide bulunmaması,**
 : **Aşkabat'ın bu unsurdan**
 : **fazla etkilenecek**
 : **durumda olmaması**
 : **değerlendirmesinden**
 : **kaynaklanabilir;**
 : **radikalleşmeye fazla açık**
 : **olmayan Sufi İslam'ının**
 : **hakim olduğu**
 : **Türkmenistan'da,**
 : **Taliban'ın gücünün her**
 : **zaman sınırlı olacağı ve**
 : **bu ülkeyi bir üsse**
 : **çevirmeyeceği**
 : **beklenmektedir.**

.....
 : İslamcı terör konusunda çok
 : hassas olan Rusya'nın, Türkm
 : nistan'a ciddi bir tepkide bulun
 : maması, Aşkabat'ın bu unsurdan
 : fazla etkilenecek durumda olma
 : ması değerlendirmesinden kay
 : naklanabilir; radikalleşmeye fazla açık olmayan Sufi İslam'ının hakim
 : olduğu Türkmenistan'da, Taliban'ın gücünün her zaman sınırlı olacağı
 : ve bu ülkeyi bir üsse çevirmeyeceği beklenmektedir. Bunun daha az
 : farkında olmayan ve uluslararası izolasyona maruz kalan Taliban yöne
 : timi de kendisine bu kadar destek sağlayan ve para kaynağı
 : Türkmenistan'ı, korkutarak Rusya'nın kucacağına itmeyecek kadar
 : akıllıdır.²⁷ Yine de, Rusya'nın Türkmenistan'a karşı sert bir tavır
 : takınmaması, açıklanması güç bir olgudur. Muhtemelen, diğer Orta
 : Asya cumhuriyetleri ve bölgesel güçler olan İran ve Çin'le Afganistan
 : konusunda ciddi işbirliği bulunan Rusya, Türkmenistan'ın çabalarının
 : yetersiz kalacağını düşünmektedir. Sonuçta, Rusya'nın Türkmenistan
 : politikası genel Orta Asya kontekstinde şekillenmekte ve Türkmenistan
 : burada daha çok marjinal ve edilgen konumda bulunmaktadır.

²⁵ Turkmenistan Takes a Chance on the Taliban, *Stratfor*, 12 Aralık 2000.

²⁶ Maryam Arunova, "Russia and Central Asian States: Cooperation in the Security Sphere", *Central Asia and Caucasus*, Cilt. 2 (8), 2001, s. 40.

²⁷ Aleksandr Sobyenin, "Turkmenskiy Trolleybus İdyot na Vastok", *Transcaspian*, 21 Ağustos 2001.

Yine de, Rusya Türkmenistan'a borularını kullandırtmamanın götürdüğü sonuçları anlamış ve 1995'ten başlayarak, bu ülkeyi tatmin edecek adımlar atmaya başlamıştı. Oluşturulan Türkmen-Rus ortak "Türkmenrosgaz" şirketi ve "İtera", yeni gelişmeleri düzenlemek ve uygulamak için seçilen şirketlerdi. Ama Temmuz 1997'de, özellikle taşınacak gazın tarifesi konusundaki anlaşmazlıklar Türkmenrosgaz'ın faaliyetinin durdurulmasına ve iyileştiği düşünülen ilişkilerin donma noktasına gelmesine neden olmuştu. Niyazov'un Ağustos 1999'daki Rusya ziyaretinde sorunu çözme çabaları da bir sonuç vermemiş²⁸ ve soğuk barış 1999'un sonuna kadar sürmüştü. Burada dikkat çeken, Rusya'nın Türkmenistan'a pasif baskı uygulaması, yani bu ülkeyi sadece ilişkileri kesmeyle "cezalandırmasıdır". Daha önce de vurgulandığı gibi, bunun nedenleri, hem Türkmenistan'ın jeopolitik çıkmazında, hem ülkenin bazı tehditlere karşı yapısal caydırıcılığının bulunmasında (Sufi İslam'ı gibi), hem de geleneksel olarak Türkmenistan'ın Rus siyasi eliti algılamasında pek önemli bir yer tutmamasında aranabilir.

Boru Hatları

Rusya'yla 1995-1997 arasında gerçekleşen geçici ve göreceli yakınlaşma sona erince, Türkmenistan daha önce başlatmış olduğu alternatif yollar arama girişimlerine hız kazandırmıştır. 29 Ekim 1998'de Aşabat ve Ankara hükümetlerarası bir anlaşma imzalayarak Türkmenistan-Türkiye-Avrupa Trans-Hazar Gaz Boru Hattı girişimini başlatmışlardır. Hazar Denizi'nin yatağından geçecek boru hatlarını da içeren projenin maliyeti 3 milyar Dolar civarında hesaplanmaktaydı.²⁹ 1993 yılındaki ABD ziyareti sırasında, ülkesindeki insan hakları ihlalleri nedeniyle hiçbir önemli üst düzey yetkiliyle görüşemeyen Niyazov, daha sonraki ziyaretinde, Rusya ve İran'ı es geçecek bu boru hattı sayesinde çok daha iyi bir şekilde karşılanmıştı.³⁰ Ama Rusya ve İran'ı bir araya getiren bu proje, Hazar'ın statüsü konusunun yeniden ortaya atılmasına neden olmuştu. Bu projenin Hazar'ın ekolojisine zarar vereceğini iddia eden bölgenin iki önemli devleti, şimdilik dengelenemeyen ortak siyasi iradelerini ortaya koymuşlardı. Bunun yanında, projenin maliyeti ve verimliliği konusundaki tereddütler ve Türkmenistan'la Azerbaycan arasındaki sorunlar bu alternatifin yavaş

²⁸ Aleksandr Sobyenin, "Turkmenskiy Trolleybus...".

²⁹ Azhdar Kurtov, "The Turkmenistan Fuel and Energy Complex: Problems and Prospects", *Central Asia and Caucasus*, Cilt. 3 (9), 2001, s. 59.

³⁰ K.P. Dudarev, "A Post-Communist...", s. 154.

Sıcak ilişkiler

Vyahirev'in Moskova'nın üstünlük durumunu "biraz" abarttığı çok geçmeden ortaya çıkacaktı. 1999'da başbakanlığa getirilmesiyle Rus dış politikasında yeni atılımlar gerçekleştiren Putin, BDT ülkeleriyle ilgili olarak yapılan bazı yanlışlıkların farkındaydı. Aynı Vyahirev'i 1999'un sonunda, "Gazprom'da bazı kadro değişikliklerine gidebileceğini"³⁴ söyledikten sonra Türkmenistan'a gönderen ve Gazprom Başkanı'nın daha önce sarf ettiği "aptallıklar" için defalarca özür dilettilen Putin, Türkmenistan'la ilişkileri iyileştirmek için taviz sayılabilecek bazı adımlar atmıştır.

2000 yılı için gaz alımı konusunda Türkmenbaşı ve Vyahirev arasında gergin bir pazarlık sürmüştür. Gazprom başlangıçta, 1000 m³'ü 30-32 Dolara alabileceklerini, bunun % 30'unu döviz ve % 70'ini takas yöntemiyle karşılayabileceklerini belirtmişti. Türkmenistan'ın istediği ise, 1000 m³ başına 40-42 Dolar ve bunu yarısının dövizle ödenmesiydi. Aşkabat'ın taviz vermemekte ısrarlı tutumu karşısında çıkmaza giren bu tartışma sadece Putin'in telefon açması ve Rusya'nın daha yüksek fiyat önermesi sonucu çözüme kavuşturulabilmişti. Rusya Türkmen gazının 1000 m³'ne 36 Dolar verecek ve bunun % 40'ını dövizle ödeyecekti. Telefon görüşmeleri sırasında, Putin'in, Rusya'nın daha önce takındığı söylem tarzını değiştirmesi de dikkat çekmekteydi. İlişkilerini "eşit iki devlet" arasında ve "ikili çıkar" çerçevesinde sürmesi gerektiği yönünde Türkmenbaşı'yla tamamen aynı düşüncüyü paylaştığını ifade eden Rusya Başbakanı, Aşkabat'ın uyguladığı tarafsızlık politikasını da "kesinlikle tanıdığını ve buna saygı duyduğunu" belirtmiştir.³⁵

Bu gelişmeleri pekiştiren olay, Putin'in Rusya Devlet Başkan'ı seçildikten sonra Orta Asya cumhuriyetlerine ilk resmi ziyaretini Özbekistan'la beraber Türkmenistan'a yapmasıydı. Rem Vyahirev 1999 sonunda Türkmenistan'a gittiğinde, Putin'in, müdahalesiyle "kalbi yeniden kazanılan" Türkmenbaşı'na bir jest olarak, eğer devlet başkanı seçilirse Türkmenistan'ı ilk fırsatta ziyaret edeceğini söylemişti;³⁶ Cumhurbaşkanı Vladimir Putin sözünü tutacaktı. Bu olay Türkmenistan'ın istediği türden olup Rusya'nın bu ülkeye daha özel önem verdiğini simgeleyen ve hep Türkmenbaşı'nın arzuladığı ikili, "ülkesine göre" ilkesine dayalı "seçici" bir politikanın sonucuydu.³⁷ Bir

³⁴ Mihail Pereplesnin, Eduard Petrov, "Vyahirev Gotov k Kompromisu", *Nezavisimaya Gazeta*, 18 Aralık 1999.

³⁵ Mihail Pereplesnin, "Rossiya Vernulas v Turkmeniyu", *Nezavisimaya Gazeta*, 22 Aralık 1999.

³⁶ Turkmenistan Gaz-Eksport i İmport Interesov, *APR WEB*, 15 Ocak 2001.

³⁷ Milana Davidova, "Putin Poddast Rossii Gazu", *Sevodnya*, 19 Mayıs 2000.

ölçüde, yanlış bir şekilde kenara itilen önemli bir ülkeden imalı özür dileme niteliği de taşıyan bu görüşme, eskinin yanlışlarını düzeltmeye yönelikti.³⁸ Türkmenistan'la ilişkilerin soğuması, daha önce de belirtilen nedenlerle, başka ülkelerin faaliyetlerine hız kazandırmışsa da, hiç bir ülkenin burada Rusya'yı dengeleyecek boyutta söz sahibi olduğu söylenemezdi.³⁹ Ama uzun vadede ilişkilerde yaşanan bu soğumanın zararlı olacağı hesaplamasının yanında, Rusya'nın kısa vadede daha yeni ve önemli nedenleri bulunmaktaydı.

Putin ziyaretiyle başlayan görüşmenin normal resmi görüşme çerçevesine oturtulamayacağı başından ortaya çıkmaya başladı. Araba kortejini yarı yolda durduran Putin ve Türkmenbaşı bir pazarı ve Aşkabat sokaklarını dolaştılar. Pahalı şehir planlama projeleriyle övünen Türkmenbaşı'nı sabırla dinleyen Rusya Devlet Başkanı, Türkmen meslektaşıyla 3.5 saatlik baş başa görüşme gerçekleştirdi. Bununla da yetinmeyerek, iki lider Putin'in uçağının kapısında durarak bir hayli samimi sohbet etti. Kültürel konulardaki bir sıra anlaşmalara rağmen görüşmelere damgasını vuran, Putin'in de belirttiği gibi, "ticari alandaki işbirliği" konusuydu.⁴⁰ Aslında, Putin'in görüşmelerdeki temel amacı (daha sonra da bir çok kaynağın oldu bittiğe getirdiği gibi), Aralık 1999'dan sonra, Türkmenistan'dan alınmakta olan yıllık 20 milyar m³ gaz miktarının her sene 10 milyar m³ arttırılarak 50-60 m³ çıkarılması ve bu durumun 30 senelik bir anlaşmaya bağlanmasıydı.⁴¹ Ortaya somut bir anlaşmanın çıkmamasına rağmen, Putin, her iki ülkenin birbirine gerekli olduğunu anladıklarını söylemekte ve Niyazov'la beraber görüşmelerin tüm hızıyla devam edip bir sonuca bağlanacağına inandığını ifade etmekteydi.

Gerçi, Rusya'nın hassas olduğu bölgesel güvenlik, uluslararası terör, yasadışı silah ve uyuşturucu ticareti konularına da değinildi ve hatta ortak bildiride bu kabilden bazı maddeler yer aldı.⁴² Ama Türkmen lider Afganistan söz konusuken, Türkmenistan açısından köktendincilik gibi bir sorunun kesinlikle bulunmadığını da sözlerine eklemekteydi. Görüşmenin bu boyutu, bir anlamda, Rusya'yı kırmamak için yapılmıştı ve Rusya da bu konularda fazla ileri gitmeyerek, diplomasi ahlakının gerektirdiği boyuttaki bir anlayışla yetinmiştir. Rusya Devlet Başkanı'nın, Türkmenistan'ın tarafsızlığına duydukları saygıyı dile

³⁸ Mihail Pereplesnin ve Yegor Yaşin, "Rossiya i Turkmeniya Po-Prejnomu Nujni Drug Drugu", *Nezavisimaya Gazeta*, 25 Mayıs 2000.

³⁹ Mihail Pereplesnin ve Yegor Yaşin, "Rossiya i Turkmeniya...".

⁴⁰ Mihail Pereplesnin ve Yegor Yaşin, "Rossiya i Turkmeniya...".

⁴¹ Milana Davidova, "Putin Poddast...".

⁴² "Putin, Niyazov Cement Ties", *RFE/RL*, 19 Mayıs 2000.

getirirken de, tarafsızlığın Türkmenistan için daha çok Afganistan olaylarında serbest hareket hakkı anlamına geldiğini bilmediğini söyleyemeyiz.⁴³

Rusya'nın bu tavizkar tutumu, daha önce belirtilen nedenlerin yanında, yeni ve bu ülke çıkarları açısından hayati bir gelişmenin sonucuydu. Vyahirev'in Aralık 1999 ziyaretiyle başlayan bu süreçte, Türkmenistan'dan alınması planlanan gazın miktarı 20-50 milyar m³ olarak belirtilmişti. Buradaki asgari 20 milyarlık miktar, aslında, Rusya'nın gaz sektöründe oluşan ve 20 milyar m³ olacağı hesaplanan üretimdeki düşüş

veya Rus basınının sık sık dile getirdiği gibi "deliklerle" ilgiliydi.⁴⁴ Gazprom'un en önemli yataklarının % 40-80 oranında tüketildiğini⁴⁵ ve 2000 yılında gaz üretiminin % 5 oranında azalacağını iyi anlayan Rus yönetimi, özellikle 1998 krizinden sonra canlanan sanayii sektöründe aşırı ihtiyaç duyulan enerji ürünleri için daha çok taviz vermeye bile hazırды.⁴⁶ Rusya'nın kendi imkanlarıyla iç pazar talebini karşılayacak konumda olduğu bir sır değildi ama asıl sorun bu durumda kıyaslanamayacak kadar pahalı fiyatlarla Batı pazarlarına ihraç edilen gazın getirdiği gelirde ortaya çıkacak ciddi düşüşlerdi. Bunun yanında, Mavi Akım projesi de dahil olmakla, Batılı devletlerle yapılan yeni anlaşmalar Rusya'yı, altından kalkamayacağı yükümlülükler altına sokmaktaydı.⁴⁷

Böylece, Rusya'nın Türkmenistan politikasının doğal gaz faktörüne önemli ölçüde endekslendiği söylenebilir. İlginç olan, başka, jeopolitik çıkarlar söz konusuysen bile, bunların da "gaz aracı" kullanılarak çözülmeye çalışılmasıdır. Türkmenistan'dan büyük miktarlarda gaz alma sözü veren Rusya, bu ülkenin alternatif yollar aramasını önemli ölçüde engellemiş oluyordu. Bu gelişmenin, Trans-Hazar ve Bakü-Ceyhan boru hatları açısından da etkisi büyüktü. Trans-Hazar'ın gerçek-

.....
Gazprom'un en önemli yataklarının % 40-80 oranında tüketildiğini ve 2000 yılında gaz üretiminin % 5 oranında azalacağını iyi anlayan Rus yönetimi, özellikle 1998 krizinden sonra canlanan sanayii sektöründe aşırı ihtiyaç duyulan enerji ürünlerini bulmak için daha çok taviz vermeye bile hazırды.

⁴³ Saken Belgibayev, "Turkmenistan Gaz-Ekspor i İmport İnteresov", *Transcaspien*, 15 Ocak 2001.

⁴⁴ Mihail Pereplesnin ve Eduard Petrov, "Vyahirev Gotov...".

⁴⁵ P. Vlasov ve O. Vlasova, *Ekspert*, No. 21, 2000.

⁴⁶ Azhdar Kurtov, "The Turkmenistan Fuel...", 57.

⁴⁷ Milana Davidova, "Putin Poddast...".

leşmesi durumunda, Bakü-Ceyhan'ın da maliyeti düşecek ve yapımında en ciddi engel olarak görülen sorun çözüldükten sonra, bu proje daha olumlu bir aşamaya girecekti. Putin'in akıllı adımının gerçek değeri burada ortaya çıkmaktadır. Bir açıdan da Mavi Akım projesi için yeterince gaz bulamayan Rusya, Türkmen gazını daha ucuz fiyatlara alarak, iç piyasasında veya ödeme sorunları bulunan ülkelere satacak, serbest kalan kendi gazını ise dünya piyasası fiyatlarıyla Türkiye'ye ihraç edecekti. Bunu yaparken de, Türkiye ve ABD'nin hep arkasında olduklarını vurguladıkları Bakü-Ceyha'a darbe indirmiş olacaktı. Böylece, Türkiye'ye gaz satmanın hem bağımsızlığını geliştirme hem de çok daha fazla para kazanma açısından önemini anlayan Türkmenistan, aynı gazı Rusya'ya daha ucuz fiyatlarla, Moskova'nın kendi gazını Türkiye'ye daha pahalıya satması için vermek zorunda kalacaktır.

İran ve Afganistan'la her ne kadar iyi ilişkilere sahip olsa da, Türkmenistan bir gün bu ülkelerin tehdit kaynağına dönüşebileceğini iyi anlamaktadır.⁴⁸ Bu olmasa bile, bu ülkeleri hem politik hem de ekonomik açıdan dengeleyecek bir Rusya her zaman istenen bir şey olacaktır. Ama bu tür girişimler de doğal gaz gölgesinde yapılmaktadır. Türkmenistan'ın bu açıdan değerlendirmeleri, Afganistan'da durumun Ağustos 1998'den sonra kötüleşmesi,⁴⁹ İran'a uygulanan ABD ambargoları ve Trans-Hazar konusunda yaşanan sorunlar (bu gelişmeler Rusya'ya alternatif boru hatlarının yapımını engelleyecek türdendir) dikkate alınarak yapılmaktadır.

Aslında, burada Türkmenistan'ın görüş değiştirdiğinden bahsetmek yanlış olacaktır. Zira kaydettiğimiz gibi, ikili ilişkilerin soğumasındaki temel faktör Rusya'nın Türkmenistan'ı bırakması ve Aşkabat'ın, Moskova'yı işbirliğine zorlayacak araçlara sahip olmamasından kaynaklanmaktaydı. Yani "orada" bekleyen Türkmenistan'ın Rusya'nın ilk olumlu çağırışına yanıt vereceği zaten kuvvetle muhtemeldi. Sonuçta, alternatif boru hatları bu kadar sorunluysen, geçici olarak Rusya'yla işbirliğine gitmek Türkmenistan için, yaşamını sürdürme açısından hayattır. Eğer bu konuda Türkmenistan önceleri daha gururlu davrandıysa bunun temel nedeni akıllı politikalarından ziyade, "Türkmenbaşı'nın halkının dayanıklılığıydı". Aslında, Moskova'nın uzun süre boyunca Aşkabat için tek ve en ciddi ve bu anlamda da hayati bir transit ülke olacağı görüşü Türkmenistan'da yaygın olarak paylaşılmaktadır. Bunun simgesel olarak belkide en güzel örneği, Türkmen doğal gaz sektörünün durumuyla ilgili ve genel çerçeveye oturtularak (Rusya merke-

⁴⁸ K.P. Dudarev, "A Post-Communist...", s. 149.

⁴⁹ Aleksandr Sobyenin, "Turkmenskiy Trolleybus...".

zli değil) bir Türkmen bilim adamı tarafından yazılmış makalenin en son kısmında, düşünsel bir ardıllık sergilemeden, Rus-Türkmen ilişkilerindeki fiyat sorunlarının giderilmesini ve gaz ihracatının tam kapasite olarak yeniden başlamasını arzulayan paragrafla ortaya konulmaktaydı.⁵⁰

Engeller

Türkmenistan-Rusya ilişkilerini uzun vadede engelleyici faktörler de az değil. Rusya ile ilişkiler Türkmenistan için şimdilik hayatidir. Ama, sırf hayatiliği yüzünden Aşkabat durumun bu boyutlarda devamını istememektedir. Şimdilik, Türkmenistan'a bu açıdan alternatif sağlayacak en önemli devlet İran'mış gibi gözükmemektedir. Stratejik ortaklıktan sık sık bahsedilse de, İran-Rus ilişkileri de önemli yapısal sorunlarla sınırlanmaktadır.⁵¹ Türkmenistan'ın İran'a ihraç ettiği 8 milyar m³ gaz miktarının çok geçmeden 13 milyar m³'e yükseltileceği yönündeki iddialar,⁵² yakın gelecekte Rusya'nın daha yaramaz bir Türkmenistan'la karşılaşabileceğinden haber vermektedir; mevcut boru kapasitesi buna imkan tanımaktadır.⁵³ İran'a uygulanan ve Türkmenistan'ı en ucuz ulaşım yollarından mahrum eden ABD ambargosunun da ebedi olmayacağı açıktır. Sonuçta, doğal gaz rezervleri açısından dünya birincisi olan Rusya da kendi Kuzey Okyanusu rezervlerini kullanmayı, Türkmenistan rezervlerine ilk fırsatta tercih edecek⁵⁴ ve rakibi olduğu Türkmenistan'ı saf dışı bırakacaktır. Rusya, kendisi üzerinden satılan gazla düşmanı olduğu Taliban rejiminin bu veya diğer şekilde maliyeleştirilmesine fazla göz yumamaz. Aynı şeyleri, doğal gaz rezervleri açısından dünya ikincisi İran için söylemek mümkün olsa da, burada asıl vurgulanmak istenen, Rusya'ya bağımlılığın ve bunun yarattığı zararların azaltılması çabalarının başarıya ulaşması için bazı temellerin bulunmasıdır.

Hazar Denizi'nin hukukî statüsü konusunda İran ve Türkmenistan'ın gösterdiği işbirliği bu açıdan dikkate değerdir. Örtüşme de, tutumları diğer Hazar devletlerinin görüşleriyle çelişen (özellikle Azerbaycan'ın) olman Türkmenistan ve İran bu konuda bir araya gelmektedir. Rusya ve Türkmenistan'ın Hazar konusundaki görüşleri çelişse de,

⁵⁰ Azhdar Kurtov, "The Turkmenistan Fuel...", s. 58.

⁵¹ Bkz: Elnur Soltan, "Hatemi'nin Rusya Ziyareti: Soyut Anlaşmaların Somut Sonuçları", *Stratejik Analiz*, No. 12, Nisan 2001, ss. 5-21.

⁵² *Izvestiya*, 11 Ocak 2001.

⁵³ Saken Belgibayev, "Turkmenistan Gaz-Ekspor..." .

⁵⁴ Turkmenistan: The New Hermit Kingdom, *Stratfor*, 27 Temmuz 2000.

Türkmenistan'ın esas sorunu Azerbaycan'dır. Ama bu noktada da, Rus siyasi karar alma mekanizmasında etkili olan bazı Rus şirketlerinin Azerbaycan'daki yatırımlarda önemli paylara sahip olmaları, Türkmenistan'ı Rusya ile karşı karşıya getirmektedir. İran ve Azerbaycan arasında yaşanan gerginlik sırasında, Türkmenistan da İran'a taraf çıkınca, Rusya'nın Hazar Meseleleri Üzere Özel Temsilcisi Viktor Kalyujni, Aşkabat'ın yaptıklarını "yıkıcı, negatif" ve "ciddiyetsiz" olarak nitelemiştir. Bunun arkasındaki en önemli nedenlerden biri de, bu şahsın çok yakın ilişkileri bulunan Lukoil'in Azerbaycan'da sahip olduğu hisselerdi.⁵⁵ Ama tabii ki bu açıdan daha önemli konu, Rusya ve Türkmenistan'ın Hazar'da sahip oldukları enerji kaynaklarının miktarı ve koordinatlarıdır. Bu konudaki farklılıklar, iki devletin sonuna kadar (eğer yeni ve önemli keşifler söz konusu olmazsa) farklı görüşleri savunacağı anlamına gelmektedir.

Rusya ile 2001 yılında da tekrarlanan gaz sorununun, bir ülkeye ağırlıklı olarak bağımlı olmanın beraberinde gelen ve bu şartlar ortadan kalkmayınca bitmeyecek türden olduğu anlaşılmaktadır. Ukrayna'ya 1000 m³ gazı 40 Dolara (yarısı döviz yarısı takas) satmayı başaran Türkmenistan, Rusya'dan da aynı şartları talep edince geri çevrilmiş ve görüşmeler bir daha tıkanmıştı.⁵⁶ Sonunda, 16 Şubat 2001'de ITERA Türkmenistan'dan aynı fiyata gaz almaya razı olsa da, 40 Dolara alınacak bu gazın Avrupa pazarlarında 100-110 Dolardan alıcı bulması Türkmenistan'ın kendisini iyi hissetmesine neden olmamaktadır.

Sonuç

Rusya'nın Türkmenistan'daki askerî varlığının da, bu ülke üzerinde ciddi baskı oluşturacak güçte olmadığına değinmiştik. SSCB'nin dağılmasından sonra ordu kurumuna sahip olmayan Türkmenistan, Rusya ile Haziran 1992'de ulusal ordu oluşturulması konusunda anlaşma imzalamıştı; Moskova Aşkabat'a silah, eğitim ve para sağlayacaktı.⁵⁷ Hatta bir ara ortak ordu oluşturma fikrini de ortaya atan Türkmenistan, sadece bunun uluslararası hukuk açısından imkansız olduğunu anlayınca tutumundan vazgeçmişti. Ama daha sonra tarafsızlığın ilan edilmesi, her hangi bir ülke ordusu veya üssünün Türkmenistan'da bulunmasını engelleyince, askerî ilişkiler başka şekil

⁵⁵ Michael Lelyveld, "Russia: Criticism of Turkmenistan may Aim to Please Azerbaijan", *RFE/RL*, 05 Eylül, 2001.

⁵⁶ Azhdar Kurtov, "The Turkmenistan Fuel...", s. 63.

⁵⁷ Kemal H. Karpat, "The Sociopolitical Environment Conditioning the Foreign Policy of the Central Asian States", *The Making of Foreign Policy in Russia and the New States of Eurasia*, (editörler), Adeed Dawisha ve Karen Dawisha, Armonk, M. E. Sharpe, s. 203.

almaya başladı. Rus ordusunun Türkmenistan'dan geri çekilmesiyle, askerî işbirliği hava savunması ve sınır güvenliği alanlarıyla sınırlandırılmıştı.⁵⁸ Türkmenistan 1999 yılında bu alandaki işbirliğine de son verme kararı almış ve bu kararını aşamalı olarak yerine getirmeye başlamıştı.⁵⁹ Bu durumu değerlendiren, Türkmenistan sınır güvenlik güçlerinin Rus biriminin komutanı General Vladimir Konuvalov'un, "Türkmenistan güçlerinin artık Rusya'nın yardımı olmadan kendi sınırlarını koruyacak kapasiteye sahip oldukları" yönündeki açıklamaları dikkat çekmekteydi.⁶⁰ Buradaki çarpıcı nokta, bu olayın iki ülke ilişkilerini iyi bir şekilde sembolize etmesidir. Daha önce, Rusya'sız yapamayacağını düşünen Türkmenistan sonradan "U" dönüşü yapıyor ve Rusya da, fazla ısrarcı davranmıyordu. Böylece, Rusya başka cumhuriyetler üzerinde ciddi bir baskı unsuru olarak kullandığı askerî varlığını bu durumda fazla kullanamamaktadır.

Aynı durumun, diğer önemli bir baskı unsuru olan Rus azınlığıyla ilgili olarak da geçerli olduğunu söyleyebiliriz. Yaygın bir görüşe göre, Türkmenistan Rus azınlık konusunda Rusya'yla en yakın işbirliğine giren ülke olmuştur. Aralık 1993'te imzalanan çifte vatandaşlık anlaşması, Mayıs 1995'te Rus vatandaşı olup Türkmenistan'da kalıcı olarak oturan insanların hakları konusunda diğer bir anlaşmayla pekiştirilmiştir. Rusça eğitim alma hakkının yanında, bu anlaşmalar Ruslara, yürütme ve yargıda görev alma ve oy hakkı dışında hemen hemen tüm fırsatları sunmaktadır; bu haklara özelleştirmede yer alma bile dahildir.⁶¹ BDT ülkelerindeki Rus azınlık konusunda Rusya'nın arzuladığı türden bir emsal yaratan bu gelişmeler, Türkmenistan'daki Rusların kendilerini bu ülke dışında yabancı hissetmeleri yönündeki değerlendirmelere kadar götürüyordu.⁶² 1994 yılında oluşturulan Din İşleri Komitesi'nin başkan yardımcılığına Türkmenistan'daki Rus Ortodoks Kilisesi Başkanı Andrey Sapunov'un getirilmesi de bu kabilden tezleri doğrulamaktaydı.⁶³

Buna rağmen, Rus azınlık hakları Anayasaya yansımamaktadır. 1992 yılında Rus Topluluğu oluşturma çabaları da Niyazov tarafından Anayasaya aykırılığı gerekçe gösterilerek durdurulmuştu.⁶⁴ TV'de

⁵⁸ K.P. Dudarev, "A Post-Communist...", s. 145.

⁵⁹ Turkmenistan, *The NIS Observed: An Analytical Review*, Cilt. 4, No. 10, s. 5.

⁶⁰ K.P. Dudarev, "A Post-Communist...", ss. 145-146.

⁶¹ Karen Dawisha, Bruce Parrot, *Conflict, Cleavage and Change in Central Asia and the Caucasus*, United Kingdom, Cambridge, 1997, ss. 336-337.

⁶² Paul Kolstro, *Russians in the Former Soviet Republics*, Londra, Hurst & Company, 1995, ss. 216-217.

⁶³ Albrecht Frischenschlager, "Turkmenistan on its Way...", s. 39.

⁶⁴ K.P. Dudarev, "A Post-Communist...", s. 144

yayımlanan Rus programların süresi azaltılmakta ve sadece % 5'i Türkmençe'yi bilen Rusça azınlık, 2000'de uygulanmaya başlayan vize rejimi ve yakın gelecekte uygulanması düşünülen Latin alfabesine geçiş nedenleriyle toplumdaki soyutlanmaktadır. Şu anda Türkmenistan'da bir tek Rusça eğitim veren okul bulunmaktadır.⁶⁵ Sadece 1997-1999 yılları arasında 150 bin kişi Rusya'ya "yerleşebilirlik statüsü" için başvurmuş ve bunu elde etmiştir.⁶⁶ Türkmenistan'daki Rusların neredeyse yarısının bu yola başvurması, aslında bu ülkeden Rusya'ya potansiyel olarak taşınmak isteyen insanların miktarını göstermektedir. Bu şartlar Rusların Rusya'ya göçlerini hızlandırmaktadır. Yerel halkın nüfus artış oranının Ruslardan çok daha fazla olması, mevcut göçlerle de birleşince, sayıları oransal olarak hızla azalan Ruslar kendilerini daha çok marjinalleşmiş ve yabacılaşmış hissetmektedirler. Bazı medya organlarına yansımaya rağmen, Türkmenistan'daki Rus azınlık sorunu Rus resmi çevrelerinde ciddi bir biçimde dile getirilmemektedir. Rusya, hızla azalan toplum yapısını korumak için eski BDT ülkelerindeki Rusları ülkeye döndürme çabalarını uygulamak için hazırlıklar yaparken, bundan sonra da bunun gerçekleşme ihtimalinin zayıf olacağı anlaşılmaktadır. Aslında, Türkmenler ve Rus azınlık arasındaki sorunların fazla olmayışının nedeni, ülkenin bilinçli politikalarından ziyade bu ülkedeki aşiret bilincinin etnik bilinçten daha fazla olmasında aranmalıdır; tam olarak oluşmamış Türkmen etnik bilinci Rus azınlığı "karşı taraf" olarak algılamamaktadır. Türkmenistan'ın Ruslar konusundaki "hassas" tutumu da daha çok, sanayi sektöründeki Türkmen çalışan oranının sadece %6 civarında ve ülke bütçesinin hemen hemen %75'ini oluşturan gaz sektöründe Rusların ezici çoğunlukta olmasından kaynaklanmaktadır.⁶⁷ Konumuz açısından daha önemli nokta, azalan (ve azalmasına "izin" verilen) Rus azınlık olgusunun, Rusya'yı Türkmenistan üzerinde bir başka baskı aracından mahrum bırakmasıdır.

Böylece, Türkmenistan Rusya'nın tam istediği şartlarda anlaşmalar imzalamasa da, bu anlaşmaların ne derecede uygulandığı tartışmalıdır. Şartların ve kendi politikasının başka yönlere götürdüğü bir ortamda, Türkmenbaşı sadece, Rusya ile resmi sorun yaşamaktan kaçınmış ve bu noktada da haklı olduğunu ortaya koymuştur. Sonuç olarak Rusya başka BDT ülkelerinde baskı aracı olarak kullandığı askerî varlık ve azınlık unsurlarıyla Türkmenistan'ı fazla etkileyememektedir. Daha

⁶⁵ İgor Rotar, "Srednoaziatskoe Turne...".

⁶⁶ Saken Belgibayev, "Turkmenistan Gaz-Ekspor...".

⁶⁷ K.P. Dudarev, "A Post-Communist...", s. 145

önce belirtildiği gibi, bu durum, Türkmenistan'ın jeopolitik, jeoekonomik ve jeokültürel konumu ve Türkmenbaşı (tarafsızlık veya izolasyonizm) faktörleriyle de birleşince, iki ülke arasında karşılıklı etkileşimi bazı açılardan önemli sayılmayacak boyutlara indirmektedir. Rusya'nın en büyük baskı aracı da (boru hatları) pasif özellik taşımakta, yani Türkmenistan'a sadece işbirliği eksikliği durumunda zarar vermektedir. Ekonomik ilişkilerde Rusya'nın kendisine dayattığı şartlardan memnun olmayan Türkmenistan ise alternatif yollar arayışını sürdürmektedir. Bütün bunlar dikkate alındığında, Türkmenistan üzerinde dominantlık konusunda fazla çaba göstermeyen Rusya ve Rusya'yı ilk fırsatta dengelemeye çalışan Türkmenistan ilişkilerinin, uzun vadede ve son 1,5 asırlık dönem dikkate alındığında, emsalsiz bir nitelik kazanacağı tahmin edilebilir.